

ĮVADAS

Reformacija istoriografijoje paprastai siejama ne tik su siekiu pertvarkyti dvasinį gyvenimą, atsigręžiant į atnaujintą ir gerokai gilesnę Šventojo Rašto turinio interpretaciją. Reformacijos procesai lėmė, kad buvo sukurtas naujas *Summus Episcopus* principu pagrįstas Krikščionių bažnyčios valdymo modelis, ne tik paskatinęs konkrečių Bažnyčios teritorinių darinių savarankiškumą nuo Šv. Sosto ir jų susiejimą su krašto pasaulietine valdžia, bet ir suteikęs pastarajai visai naują kokybinį impulsą pradėti rūpintis bažnyčių tinklo administravimu ir prisiimti tiesioginę atsakomybę savo valdinių sielovados klausimais.

Evangelikų požiūris į Bibliją (biblicizmas), pagrįstas *sola scriptura* principu, nors ir nereiškė, kad Šventasis Raštas yra vienintelis teologijos (tikėjimo) šaltinis, nurodė jį esant galutinį ir aukščiausią autoritetą. Toks požiūris paskatino akademiškai rengti teologus, aktualizavo ir elementaraus visuomenės raštingumo poreikį, kad tikėjimo postulatai integruotųsi į kasdienį gyvenimą. Šie iššūkiai sudarė prielaidas atsirasti akademiniam teologų potencialui, kuris koncentravosi naujai steigiamuose arba pertvarkomuose universitetuose, radosi naujos mokslų kryptys, išsamiau nagrinėjančios Šventojo Rašto šaltinių ir sukauptos teologinės minties artefaktų palikimą. Atsirado kritinio šaltinių vertinimo užuomazgų ir pastangų suvokti kalbinių kontekstų, kylančių iš šaltinių vertimo, ypatybes.

Dar ir šiandien manoma, kad svarbiausias Reformacijos laimėjimas buvo sistemingai vykdoma nuostata ugdyti tikėjimą, jo postulatus perteikiant motinos (gimtąja) kalba. Ši nuostata ne tik paskatino atskirų nacionalinių kalbų, iki tol dažniausiai vartotų tik buityje, raidą. Viduramžių Europoje daugiakultūriuose politiniuose dariniuose dominavusi lotynų mokykla, kuri buvo skirta iš esmės tik siauram visuomenės elitui lavinti, buvo išstumta iš viešojo visuomenės, o vėliau – ir bažnytinio gyvenimo. Tai sudarė prielaidas pamažu, tačiau aktyviai plėtotis pradiniam ir viduriniam mokslui gimtąja kalba, o tai laikui bėgant apėmė vis daugiau visuomenės luomų.

Reformacija, pasitelkusi sparčią spaudos plėtrą, paskatino religinį pliuralizmą, kuris sudarė prielaidas ateityje susiformuoti anglikonų, liuteronų ir reformatų konfesijoms. Kartu tai suteikė galimybę skleisti ir radikaliausias Reformacijos kryptis. Kai jų šalininkai ėmė kvestionuoti net krikščionybės pamatinę – Trejybės – doktriną, į tai buvo priversti griežtai reaguoti ir Reformacijos lyderiai – Jeanas Calvinas Migueļi Servetą 1553 m. pasmerkė myriop, o Philippas Melancthonas 1556 m. atsakė diskutuoti su Trejybės dogmą kvestionavusiu Lietuvos radikaliosios reformacijos atstovu Petru Gonezijumi (Petrus Gonesius, Piotr z Goniądza). Konfesinis pliuralizmas, besiplėtojęs sudėtingų politinių, socialinių bei Reformacijos paskatintų procesų

kontekste, ir savo nuostatas aktyviai gynusi senoji Bažnyčia Vidurio Europoje sukėlė religinius karus, kurie neretai išaugdavo dar ir į spontaniškus socialinius maištus.

Religiniai karai, kitaminčių persekiojimas, netolerancija tarp skirtingų pakraipų Reformacijos šalininkų Vakarų Europoje sukėlė, greta jau nuo seno egzistavusių ekonominių migrantų srautų, didelę „sąžinės pabėgėlių“ bangą, kuri XVI–XVII a. prieglobstį rado Baltijos jūros pietryčių regiono šalyse. Škotai, vokiečiai, austrai, prancūzų hugenotai, olandai ir šveicarai, Čekų brolių bažnyčios šalininkai čia, galingų Reformacijos mecenatų valdose, rado sąlyginai saugų prieglobstį, o neretai ir juridiškai pagrįstą galimybę atvirai išpažinti savo tikėjimą, kaip ir sąlygas, leidusias laisvai ir atvirai puoselėti dvasines vertybes, o jų ekonominiai gebėjimai palengvino integravimąsi į vietos visuomenę.

14

Šiuo straipsnių rinkiniu fokusuojame dėmesį ne į konkretų istorinį darinį, bet į platesnį regioną Baltijos jūros pietrytinėje pakrantėje. Tuo norime kiek nutolti nuo Reformacijos interpretacijų atskirų politinių darinių ribose, kurios ilgą laiką dominavo istoriografijoje, ir atkreipti dėmesį į visą regioną. Regioną, kuriame Bažnyčios reformos idėjos buvo atlieptos palyginti greitai, skirtinguose visuomenės sluoksniuose plito nevienodu intensyvumu, kuriame Reformacija visais atvejais reiškė stiprų kultūrinį postūmį, tačiau, išskyrus nedideles išimtis, ilgai neperaugo į ginkluotą konfrontaciją. Būtent todėl Baltijos jūros pietrytinis regionas tapo erdve, kurioje, skirtingai nei Vakarų ir Vidurio Europoje, nors ir vyko intensyvi religinių idėjų kova tarp skirtingų dvasinių krypčių atstovų, bet politinių, vertybinių ir ekonominių transformacijų kaita išsirutuliojo į sąlyginę religinę toleranciją.

Baltijos jūros pietryčių regiono šalių istoriniuose naratyvuose gana tvirtai įsišaknijo nuomonė, kad Reformacijos idėjos į šiuos kraštus atkeliavo iš Reformacijos tėvynės – dabartinės Vokietijos. Tam tikro idėjų sklaidos tilto funkciją linkstama priskirti Prūsijos Hercogystei, o terpe, per kurią idėjos įsitvirtino lokaliaose visuomenėse, laikomi *peregrinatio academica* dalyviai – jaunuoliai, esminių virsmų laikotarpiu studijavę Europos universitetuose. Toks aiškinimas suteikė daug vertingų argumentų ir įžvalgų, kuriomis remiantis Reformacijos atėjimo mechanizmas, jos kilmės kontekstas ir sklaidos procesų pažinimas yra gana nebloginai ištirtas.

Šiuo straipsnių rinkiniu ne tik grįžtama prie Reformacijos įsitvirtinimo paskiruose regiono arealuose temos (Friedricho Johannseno ir Jenso Riechmanno straipsnis apie Prūsiją, Ulricho Schoenborna – apie Kuršą), bet ir bandoma paliesti kelis mažiau nagrinėtus aspektus. Vienas jų – tai Reformacijos idėjų atspindžiai materialiojoje kultūroje (Kristi Viiding, Raimondos Nabažaitės, Ojario Spārīčio straipsniai). Nors materialių artefaktų tyrimų lyginamoji imtis dar yra palyginti menka, ši kryptis akivaizdžiai perspektyvi ir duotų daug naujų galimybių suvokti Reformacijos procesų sklaidą ir bendrą kultūrinį kontekstą. Suprantama, tam reikia ne tik naujo požiūrio į šiuos artefaktus, bet ir atitinkamų tyrėjų kompetencijų bei gebėjimų taikyti tarpdalykinį požiūrį.

Daugiausia dėmesio rinkinyje skiriama Reformacijos įsitvirtinimui ir sklaidai Prūsijos Hercogystėje, Kuršo ir Žiemgalos hercogystėje ir likusioje buvusios Livonijos dalyje. Karališkoji (Lenkijos) Prūsija, likusi Lenkija ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė čia aptariamos menčiau arba neaptariamos apskritai. Šie arealai gana plačiai nagrinėti istoriografijoje, nors dažnai tai daroma, kaip minėta, su valstybe siejamose geografinėse ribose. Nepaisant to, minėti regionai nėra visai eliminuoti iš rinkinio tematikos. Neretai jie prašmėžuoja kontekstuose, o S. C. Rowello publikacija analizuoja Gniezno konsistorijos teisme nagrinėtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus palietusias apeliacines bylas. Nors ji neparodo Reformacijos sklaidos ar įsitvirtinimo, stipriai papildo mūsų žinias apie katalikybės įsitvirtinimą regione, ypač tarp Prūsijos ir Livonijos buvusioje Žemaitijoje, Reformacijos laikotarpiu.

Ko gero, silpniausia grandis esamose nacionalinėse Reformacijos istoriografijose lieka ilgalaikių Reformacijos idėjų poveikio tyrimas. Antai nemažai Abiejų Tautų Respublikos tyrėjų tebemano, kad sulig Reformacijos kuriamosios galios išsekimu ir jos sukurtų struktūrų perėjimu į egzistencinių pozicijų išsaugojimo periodą Reformacijos poveikis krašto visuomenei išsikvėpė. Manoma, kad visuomenės raidą labiausiai formuojančių procesų srityje ji esą užleido savo pozicijas Romos katalikų bažnyčiai. Daugelis tyrėjų laikosi nuostatos, kad tokiomis aplinkybėmis, kai reformacinės Bažnyčios pradėjo veikti mažumos sąlygomis, kalbėti apie Reformacijos periodu suformuotų idėjų poveikį krašto visuomenei nebėra prasmės: esą šios idėjos dar galėjo turėti įtakos pačių protestantų bendruomenių viduje, bet tos bendruomenės buvo pernelyg menkos, kad galėtų palikti gilesnį pėdsaką viso krašto raidai. Tam tikra išimtimi, tačiau dažnai nesusiejant jos su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, lieka reformacinių idėjų poveikio nevokiečiakalbiam Prūsijos hercogo valdiniam tyrimai (juos straipsnių rinkinyje reprezentuoja Dariaus Petkūno ir Žavintos Sidabraitės straipsniai). Tačiau knygoje publikuojamas Hartmuto Rudolpho straipsnis, skirtas Danielio Ernsto Jablonskio veikalui, atskleidžia, kad Reformacijos laikotarpiu gimusios idėjos, būdingos Abiejų Tautų Respublikai, vis dėlto buvo „retransliuojamos“ ir rado nemenką atgarsį Prūsijos dvaro politinio elito terpėje dar ir XVIII a. pradžioje. Tai verčia peržiūrėti nusistovėjusius teiginius, konstatacijas, esą Reformacijos idėjų poveikis išsikvėpė gerokai anksčiau, ir tai pasakytina ne tik apie Abiejų Tautų Respubliką.

Akivaizdu, kad Reformacijos ir jos sklaidos bei idėjų poveikio visuomenei tyrimuose dar esama daugybės mažai tirtų aspektų, o šie tyrimai vis dar reikalauja stiprinti lyginamąjį dėmenį, pokyčių visame Baltijos jūros pietryčių regione supratimą. Reformacijos tyrimuose tai lieka ateities priesaku.

Rinktinė bibliografija

Apie Reformaciją Livonijoje žr.: KALLMEYER, Theodor. *Die Begründung der evangelisch-lutherischen Kirche in Kurland durch Herzog Gotthard: ein kirchengeschichtlicher Versuch*. Riga, 1851; ARBUSOW, Leonid Jr. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. III). Leipzig, 1921; POHRT, Otto. *Reformationsgeschichte Livlands: ein Überblick*. Leipzig, 1928; *Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Ländern*. Hrsg. von Reinhard WITTRAM. Göttingen, 1956; KREEM, Juhan. Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland. In *The Military Orders and the Reformation. Choices, State Building, and the Weight of Tradition. Papers of the Utrecht Conference, 30 September – 2 October 2004*. Ed. by Johannes A. MOL, Klaus MILITZER, Helen J. NICHOLSON. Hilversum, 2006, S. 43–57; KUHLES, Joachim. *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen* (Schriftenreihe Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 16). Hamburg, 2007; *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721*. Teile 1–4. Hrsg. von Matthias ASCHE, Werner BUCHHOLZ, Anton SCHINDLING. Münster, 2009.

Svarbesni pastarajo šimtmečio tyrimai, skirti Prūsijai: LAAG, Heinrich. Die Einführung der Reformation im Ordensland Preussen. *Neue kirchliche Zeitschrift*, 1925, Bd. 36, S. 845–873; FORSTREUTER, Kurt. *Vom Ordensstaat zum Fürstentum. Geistige und politische Wandlungen im Deutschordensstaate Preußen unter den Hochmeistern Friedrich und Albert (1498–1525)*. Kitzingen, 1951; HUBATSCH, Walther. *Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen, 1490–1568*. Heidelberg, 1960; HUBATSCH, Walther. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens*. Bd. 1–3. Göttingen, 1968; STUPPERICH, Martin. *Osiander in Preußen 1549–1552* (Arbeiten zur Kirchengeschichte, Bd. 44). Berlin, New York, 1973; TODE, Sven. Die Reformation in Preußen – Einheit und Vielfalt reformatorischer Bewegungen. In *Aspekte der Reformation im Ostseeraum* (Nordost-Archiv N. F., Bd. XIII/2004). Hrsg. von Ralph TUCHTENHAGEN. Lüneburg, 2005, S. 201–266.

Reformacijos procesai Lenkijoje nagrinėti daugelyje darbų, iš kurių verta išskirti šiuos: KRASINSKI, Valerian. *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland and of the Influence which the Scriptural Doctrines Have Exercised on that Country in Literary, Moral, and Political Respects*. Vols. 1–2. London, 1838, 1840; ZAKREWSKI, Wincent. *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520–1572*. Lipsk, 1871; BUKOWSKI, Julian. *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*. T. 1–2. Kraków, 1883, 1886; ЛЮБОВИЧЪ, Николай. *Исторія реформаціи въ Польшѣ. Кальвинисты и антитринитаріи (по неизданнымъ источникамъ)*. Варшава, 1883; КАРЪЕВЪ, Николай. *Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ*. Москва, 1886; ЛЮБОВИЧЪ, Николай. *Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи в Польшѣ. По неизданнымъ источникамъ*. Варшава, 1890; WOTSCHKE, Theodor. *Geschichte der Reformation in Polen*. Leipzig, 1911; HALECKI, Oskar. *Zgoda Sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji Polskiej za Zygmunta Augusta*. Warszawa, 1915; SMEND, Gottfried. *Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Grosspolen im 16. und 17. und 18. Jahrhundert*. Posen, 1930; VÖLKER, Karl. *Kirchengeschichte Polens* (Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Bd. VII). Berlin-Leipzig, 1930; LEHMANN, Jerzy. *Konfesja Sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku*. Warszawa, 1937; JORDT JØRGENSEN, Kai Eduard. *Ökumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1945*. Copenhagen, 1942; RHODE, Arthur. *Geschichte der evangelischer Kirche im Posener Lande*. Würzburg, 1956; STASIEWSKI, Bernhard. *Reformation und Gegenreformation in Polen. Neue Forschungsergebnisse* (Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung, Hf. 18). Münster, 1960; SCHRAMM, Gottfried. *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607* (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Bd. 36). Wiesbaden, 1965; KOSMAN, Marcelli. *Prote-*

- stanci i kontreformačia: z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Wrocław, Warszawa, 1968; JOBERT, Ambroise. *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté (1517–1648)*. Paris, 1974; TAZBIR, Janusz. *Reformacja w Polsce: szkice o ludziach i doktrynie*. Warszawa, 1993; KRIEGSEISEN, Wojciech. *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*. Warszawa, 1996; TAZBIR, Janusz. *Reformacja – kontr-reformacja – tolerancja*. Wrocław, 1996; MÜLLER, Michael G. *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing, Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung, 1557–1660*. Berlin, 1997; MORITZ, Anja; MÜLLER, Hans-Joachim; POHLIG, Matthias. *Konfesjonalizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku? Kwartalnik Historyczny*, 2001, r. 108, nr. 1, s. 37–46; KEMPA, Tomasz. *Wobec kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. Toruń, 2007; BRÜNING, Alfons. *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)*. Wiesbaden, 2008; FRIEDRICH, Karin. *Die Reformation in Polen-Litauen*. In *Polen in der europäischen Geschichte: Ein Handbuch in vier Bänden*. Hrsg. von Michael MÜLLER. Bd. 2: *Frühe Neuzeit. 16. bis 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Hans-Jürgen BÖMELBURG. Stuttgart, 2011, S. 123–143.
- Lietuvai ir lietuviams skirti svarbiausi darbai: FRIESE, Christian Gottlieb, von. *Beyträge zu der Reformationsgeschichte in Polen und Litthauen besonders*. Breslau, 1786; ŁUKASZEWICZ, Józef. *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*. T. 1. Poznań, 1842; PURYCKIS, Joseph. *Die Glaubenspaltung in Litauen im XVI. Jahrhundert bis zur Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569*. Dissertation. Freiburg, 1919; BERTULEIT, Johann. *Die Reformation unter den preussischen Litauern*. Teile 1–2. *Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für Ostpreussische Kirchengeschichte*, 1932, S. 5–79; 1933/34, S. 5–90; SUŽIEDĖLIS, Simas. *Reformacijos sąjūdis Lietuvoje. Židinys*, 1938, nr. 8, p. 242–261; SUŽIEDĖLIS, Simas. *Reformacijos nuoslūgis ir katalikų reakcija. Židinys*, 1938, nr. 11, p. 554–570; IVINSKIS, Zenonas. *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569)*. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 1967, Bd. 12, S. 7–45; KOSMAN, Marcell. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Wrocław, Warszawa, 1973; LUKŠAITĖ, Ingė. *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje*. Vilnius, 1980; BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Reformacijos genėzė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Disertacija. Vilnius, 1986; LUKŠAITĖ, Ingė. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*. Vilnius, 1999 [vokiečių kalba: LUKŠAITĖ, Ingė. *Die Reformation im Großfürstentum Litauen und in Preußisch-Litauen (1520er Jahre bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts)*. [Leipzig], 2017]; VAIVADA, Vacys. *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a: esminiai raidos bruožai*. Klaipėda, 2004; DAUGIRDAS, Kęstutis. *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte, Bd. 221). Mainz, 2008; POČIŪTĖ, Dainora. *Maištininkų katedros. Ankstyvoji Reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai*. Vilnius, 2008.
- Keli ankstesni istorikų kvietimų lyginti Reformacijos tendencijas regione arba paties lyginimo pavyzdžiai: KUHLES, Joachim. *Die livländische Reformation unter vergleichenden Aspekten. Comparativ. Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung*, 1993, Hf. 1–2, S. 144–160; 1993, Hf. 3, S. 89–105; MAŁŁEK, Janusz. *The Reformation in Poland and Prussia in the sixteenth century: similarities and differences*. In *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Ed. by Karin MAAG. Aldershot, 1997, pp. 182–191; SCHMIDT, Christoph. *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland*. Göttingen, 2000; *Aspekte der Reformation im Ostseeraum* (Nordost-Archiv N. F., Bd. XIII/2004). Hrsg. von Ralph TUCHTENHAGEN. Lüneburg, 2005; *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation* (Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 28). Hrsg. von Arno MENTZEL-REUTERS, Klaus NEITMANN. Osnabrück, 2014; *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*. Hrsg. von Heinrich ASSEL, Johann Anselm STEIGER, Axel E. WALTER. Berlin, Boston, 2018.